

Foto: Markus Spiske / Unsplash.com

EU's klimapolitikk og konsekvensene den har for Norge

KORTVERSJON

Skrevet av samfunnsøkonom Ole Dahle Kvadsheim

Utgitt av Nei til EU, august 2020

Introduksjon

Dette er en kortversjon av rapporten «EUs klimapolitikk og konsekvensene den har for Norge» (Nei til EU, august 2020, tilgjengelig på www.neitileu.no). Rapporten gir en innføring i hovedtrekkene i EUs klimapolitikk, og ser på hvordan Norge blir påvirket av denne. Den tar for seg klimarelevante konsekvenser av et eventuelt norsk EU-medlemskap, og prøver å svare på hva som ville skjedd med norske og europeiske utslipp om vi sa opp EØS-avtalen. Den gir i tillegg en vurdering av hva det innebærer at Norge har gått via EU for å forplikte seg til Parisavtalen. Overordnet vil denne kortversjonen (som rapporten) prøve å gi et svar på følgende tre spørsmål:

- 1. Fører EU en ambisiøs klimapolitikk?**
- 2. Er et norsk EU-medlemskap bra for klima?**
- 3. Ville vi kuttet mer utslipp uten EØS-avtalen?**

Innholdsfortegnelse

Del 1 - Fører EU en ambisiøs klimapolitikk?

- 1.1 Kvotepliktig sektor
- 1.2 Ikke-kvotepiktig sektor
- 1.3 Opptak i skog og andre arealer
- 1.4 EUs «Green Deal»
 - 1.4.1 Jordbruk
 - 1.4.2 Energi
 - 1.4.3 Mobilitet
- 1.5 Det indre markedet
- 1.6 Er det bra for klima at saksfeltet flyttes opp på EU-nivå?
 - 1.6.1 Lobbyisme
 - 1.6.2 Demokratisk legitimitet
- 1.7 Overordnet – Leverer EU på klima?

Del 2 - Er norsk EU-medlemskap bra for klima?

- 2.1 Jordbruk
- 2.2 Fiskeriforvaltning
- 2.3 Norges frie stemme
- 2.4 Pengepolitikk
- 2.5 Reservasjonsrett
- 2.6 Norges påvirkning i EU

Del 3 - Ville vi kuttet mer utslipp uten EØS-avtalen?

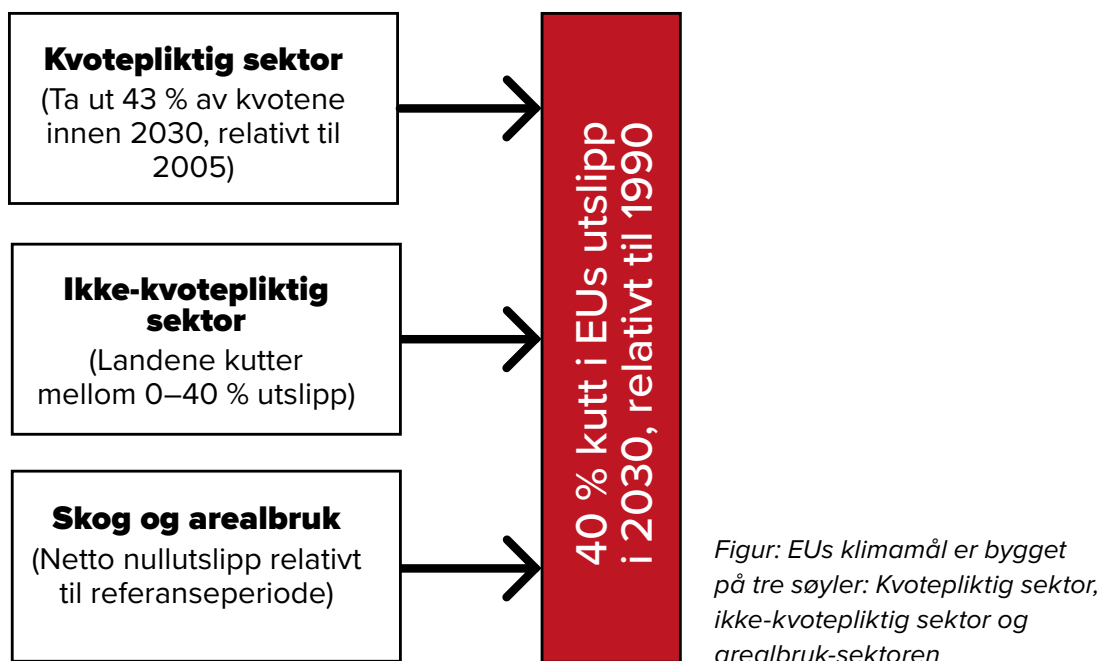
- 3.1 Norges forpliktelser fra Parisavtalen
 - 3.1.1 Kvotepiktig sektor
 - 3.1.2 Ikke-kvotepiktig sektor
 - 3.1.3 Skog og arealbruk
 - 3.1.4 Overordnet – Norges Paris-forpliktelser
- 3.2 Norge i EUs energiunion
- 3.3 Økt landbruksimport gjennom artikkel 19
- 3.4 «Green New Deal» for Norge
- 3.5 Overordnet – er det bra for klima om Norge sier opp EØS?

Del 1 - Fører EU en ambisiøs klimapolitikk?

EUs klimapolitikk er delt inn i tre pilarer:

- kvotesystemet, regulert gjennom kvotedirektivet.
- ikke-kvotepliktig sektor, primært regulert gjennom innsatsfordelingsforordningen.
- regelverket for bokføring av klimagass-opptak i skog og andre landarealer, regulert gjennom LULUCF-forordningen (The Land Use, Land-Use Change and Forestry).

EU har siktet seg inn mot et mål om minst 40 % reduksjon i klimagassutslipp fra 1990 til 2030. Denne målsetningen er EUs bidrag til Parisavtalen. Det er lagt opp til at den skal oppjusteres til mellom 50 og 55 %. Denne målsetningen gjelder for helheten av EUs utslipp, og omfatter dermed både kvotepliktig, ikke-kvotepliktig sektor, samt utslipp fra arealbruk. Kvotepliktig og ikke-kvotepliktig sektor står hver for omtrent halvparten av EUs utslipp (Utenriksdepartementet, 2019). Norge meldte i februar 2020 inn et forsterket klimamål under Parisavtalen om kutt på 50 – 55 % (Klima og miljødepartementet, 2020).

1.1 Kvotepliktig sektor

EUs klimakvotesystem (EU ETS) er verdens mest omfattende system for kjøp og salg av utslippstillatelser (kvoter), og er operativt i samtlige EU-land, i tillegg til Norge, Island og Liechtenstein. Alt i alt er over 11 000 industriaktører og andre storforbrukere og produsenter av energi – deriblant flyselskaper, industriaktører, kraftprodusenter og oljeselskaper – forpliktet å fremskaffe utslippstillatelser i tråd med klimagassutslippene sine. EUs målsetning er å inndra 43 % av kvotene innen 2030, relativt til 2005-utslippene (Kommisjonen, 2018).

Kvotesystemet er ment å sikre kostnadseffektivitet. Det vil si at utslippskuttene skal tas der man får mest klimakutt for pengene. Noe av problemet med en slik tilnærming til klimakutt er at gevinsten ved kostnadseffektivitet forutsetter at man på et gitt tidspunkt sier seg fornøyd med de kuttene som er gjort og stopper opp. Både Norge og EU har imidlertid en målsetning om tilnærmet full karbonnøytralitet innen 2050 (Utenriksdepartementet, 2019). Å begynne med den mest lavhengende frukten er i utgangspunktet ingen dum ide, men det er ikke av avgjørende betydning dersom du uansett planlegger å rydde hele treet for frukt.

Omsettelige klimakvoter har noen åpenbare problemer ved seg som har kommet til uttrykk etter hvert som systemet har blitt praktisert i EU. Klimakvotesystemet kom på plass i 2005, men mistet mye av funksjonen sin allerede tre år etterpå som følge av den økonomiske krisen

i 2008. Resesjonen medførte at det ble svært billig å kjøpe kvoter, noe som har bremsset klimaomstillingen (Ember, 2020). Med unntak av redusert kullvirksomhet, som på grunn av høye utslipp relativt til lønnsomheten er svært sensitiv for endringer i kvoteprisen (Kjørstad, 2020), kan lite av EUs kvotepliktige klimakutt tilskrives klimapolitikken som er blitt ført.

Figur: EUs kvotepris fra 2009–2020, kilde: Ember, 2020

Kvotestystemet har bidratt til å begrense landene som ønsker å gå lengre i sin egen nasjonale klimapolitikk. Dersom et EU-land bestemmer seg for å gå lengre enn systemet legger opp til vil det frigjøre kvoter. Netto-klimabidraget av innenlandske klimakutt i kvotepliktig sektor vil være så godt som null, gitt at alle kvotene er etterspurte. Det gjør at land simpelthen vil avstå fra å gjennomføre denne typen klimatiltak. Politikere som ønsker en ambisiøs nasjonal klimahandling, har med andre ord vært begrenset til å gjennomføre tiltakene sine i ikke-kvotepliktig sektor.

1.2 Ikke-kvotepliktig sektor

Næringene som i særlig grad utgjør den ikke-kvotepliktige sektoren er transportnæringen, jordbruket, byggenæringen og avfallshåndtering. Her har hvert enkelt land innenfor EØS-området fastsatt egne klimamål i samarbeid med EU. Klimapolitikken er regulert gjennom innsatsfordelingsforordningen, som håndheves gjennom at hvert land får tildelt et årlig antall med utslippsenheter (Annual Emission Allocations – AEA) som skal leveres tilbake til EU-kommisjonen etter hvert som man slipper ut klimagasser (Klima- og miljødepartementet (b), 2019).

Innsatsfordelingsforordningen er gjennomsyret av flere særordninger hvor logikken fra utformingen av den kvotepliktige sektoren har kommet til anvendelse. I alt kan man snakke om tre vesentlige fleksibilitetsmekanismer (Klima- og miljødepartementet (b), 2019):

- Dersom et land overoppfyller sine klimamål, vil det kunne selge «overskuddet» av AEA-enheter til land som ikke har vært like flinke.
- I tillegg til dette har 9 land med høyt BNP pr innbygger (deriblant Norge) fått en egen dispensasjon til å levere inn kvoter fra kvotepliktig sektor i stedet for å kutte i egen ikke-kvotepliktig sektor. (Klima- og miljødepartementet (c), 2019)
- Flere land har mulighet til «kutte» i ikke-kvotepliktig sektor i form av å sikre økt opptak av CO₂ i skog og våtmyr, både innenlands og utenlands.

Alt i alt medfører fleksibilitetsmekanismene at rike land kan oppfylle sine klimaforpliktelser på andre måter enn å gjennomføre klimakutt i eget land (Utenriksdepartementet (b), 2019).

1.3 Opptak i skog og andre arealer

LULUCF-forordningen skal sikre et netto nullopptak av klimagasser i skog, myr, og jordbruksarealer i hvert enkelt EU-land. Også denne pilaren er gjennomsyret av flere fleksibilitetsmekanismer. På samme måte som med innsatsfordelingsforordningen kan land som overoppfyller LULUCF-forpliktelsene overføre dette til andre EU-land som ikke har vært like flinke. EU-landene kan også overføre forpliktelsene sine fra denne pilaren til den ikke-kvotepliktige sektoren (Klima- og miljødepartementet (b), 2019).

1.4 EUs «Green Deal»

EUs klimapolitikk utmeisles blant annet gjennom kommisjonens prestisjeprosjekt «European Green Deal». Blant satsningsområdene er utslippskutt i jordbrukssektoren, energisektoren og transportsektoren.

1.4.1 Jordbruk

EU har fjernet alt av handelshindringer for jordbruksvarer innad i EU, samtidig som landbrukssubsidiene gjennom den felles landbrukspolitikken (CAP) er utformet på en slik måte at den premierer stordrift, høyintensiv bruk av jorden, og til tider overproduksjon. EUs plan for å sikre et mer bærekraftig jordbruk er sammenfattet i jord til bord-strategien (Kommisjonen (a), 2020) og strategien for mer biodiversitet (Kommisjonen (d), 2020). Dersom målsetningene i strategiene realiseres vil det medføre at det europeiske landbruket tar et stort skritt i retning av å ligne mer på jordbruket i Norge. Blant de viktigste tallfestede målene er en halvering av farlige plantevernmidler, vern av 30 % av land og sjø, 20 % kunstgjødselreduksjon, halvering av antibiotikabruken, og en økt økologisk matproduksjon innen 2030.

Kommisjonen ønsker i utgangspunktet å følge opp skjerpede EU-standarder med å styrke kravene til importert mat, for å hindre at importlekkasje spiser opp klimaeffekten av tiltakene (Kommisjonen 2020 (a) s 18). Mens man på ordinære varer kan sette krav til selve produktet, er EUs krav til tredjeland i større grad knyttet opp til selve produksjonsmåten. Ettersom man ikke nødvendigvis kan se på produktet om det er produsert på en måte som tilfredsstillt kravene, kan denne måten å regulere importen på være mindre effektiv enn for eksempel toll og kvoter.

1.4.2 Energi

En sentral del av «Green Deal» er den videre utviklingen av energiunionen. Blant de overordnede målsetningene er også en økning i fornybarandelen i den europeiske energimiksen til 32 % innen 2030, mens omfanget av infrastrukturen for energi mellom land skal ha økt med 15 % innen 2030 (Kommisjonen (b), 2019).

Med energimarkedspakke 3 fikk EUs energibyrå (ACER) muligheten til å treffe vedtak om kostnadsfordelingen ved utbygging av nye kapasitetsutvidelser mellom land, dersom de nasjonale reguleringsmyndighetene ikke kommer til enighet i løpet av en periode på 6 mnd. Det skal lages nasjonale nettutviklingsplaner som samsvarer med EU-planen. Dersom etterslepet til statene blir tilstrekkelig stort (3 år) kan ACER, gjennom de nasjonale reguleringsmyndighetene for energi som er direkte underlagt ACER (RME), gripe direkte inn og fremskynde gjennomføringen, gitt at prosjektet er på EUs prioriterte liste og den nasjonale nettutviklingsplanen (Harper m.fl, 2019).

Fornybardirektivet, som ble revidert i 2018 legger opp til mer subsidiering av fornybare energikilder, som kan ta over for kull og atomkraft. 15 EU-land har erklært at bruken av kull skal fases ut. Mens utfasingen av kull i stor grad kommer av redusert kommersiell lønnsomhet, er atomkraft-utfasingen i langt større grad et politisk villet prosjekt.

EU definerer bioenergi som fornybart og regner brenning av pellets til energiformål som karbonnøytralt. Det har lagt til rette for en omfattende import av tremasse for å lage energi. Det gir mer CO₂ i atmosfæren inntil den nyplantede skogen har vokst opp igjen. Bioenergi har svært høye utslipp pr kWh i øyeblikket man høster energien. Dersom skogen bruker 100 år på å bygge seg opp til det den var før hogst, vil det ta omtrent 17 år før bioenergi kommer bedre ut enn kull, og 49 år før den kommer bedre ut enn gass, fra øyeblikket man hogger skogen (Kvadsheim, 2020, Vedlegg 1 i rapporten). I 2017 var nesten 60 % av den fornybare energien i EU basert på bioenergi (Kommisjonen (c), 2019). Mens produksjonen av pellets i EU har doblet seg siden 2011, har importen tredoblet seg i samme periode. Over en tredjedel av det totale forbruket er i dag importert, hovedsakelig fra USA som heller ikke teller utslippene forbundet med hogst.

Under revideringen av fornybardirektivet i 2018 ble det i tillegg, etter store stridigheter, åpnet opp for at palmeolje skal kunne brukes i biodrivstoff frem til 2030. Ifølge Regnskogsfondet (2018) vil

den globale bruken av palmeolje i biodrivstoff slippe ut 7 milliarder tonn CO₂-ekvivalenter over de neste 20 årene.

1.4.3 Mobilitet

EUs overordnede mål for transportsektoren er en utslippsreduksjon på 60 % fra nivået i 1990 innen 2050. Med 1990 som referansepunkt økte utslippene fra transportsektoren i EU med 26 % frem mot krisen i 2008 (Kommissjonen (c), 2020). Det indre markedet driver frem en spesialisering av produksjonen av varer og tjenester som gir økt transport og mindre selvforsyning.

For å få bukt med utslippene fra veitransport trekker kommisjonen frem satsning på elektriske biler. EU har vedtatt en målsetning om at totalt 13 millioner biler i EU skal være elektriske innen 2025, noe som vil si at unionen satser på en 13-dobling av antallet el-biler i løpet av 5 år. Flytrafikken i EU er underlagt kvotepliktig sektor, noe som gjør at det i hovedsak er flyselskapenes eget ansvar å finne tiltak for å redusere klimagassutslippene sine. EUs målsetning er en 10 % reduksjon i utslippene fra flynæringen innen 2030, uten at dette skal koste forbrukerne noe i form av dyrere billetter (Kommissjonen (a), 2019).

1.5 Det indre markedet

EU indre marked for varer, tjenester, kapital og arbeidskraft innebærer nedbygging av direkte (tollsats, kvoter etc.) og indirekte (regulering, særbehandling etc.) handelshindringer. Utgangspunktet for standardiseringen av varer er å hindre at land indirekte favoriserer egne produsenter gjennom å legge opp kriterier som bare ens egne produsenter oppfyller. Harmoniseringen av regelverk er i utgangspunktet ment å fungere mer som et gulv (minstekrav) enn som et tak for hvor strenge miljøstandarder medlemslandene kan praktisere. I et åpent europeisk marked er det imidlertid kommersielt vanskelig å legge seg på høyere standarder, og samtidig ivareta konkurranseevnen. I realiteten har standardiseringen vist seg å fungere litt som både tak og gulv. Det er en tendens til at tidligere foregangsland på miljøstandarder (deriblant Norge) etter hvert ender opp med å legge seg på EU-nivået (for Norges del i EØS), og slutter å ta nasjonalt initiativ for å videreutvikle nasjonale standarder utover EUs minstekrav (Reivang, 2003, s 33).

Man kan finne flere eksempler på at EU-reguleringene begrenser klimapolitikken mer direkte. Eksempler på begrensninger er at EU-land ikke kan sette høyere krav til sprøytemidler og andre kjemikalier, eller til farge- og søtstoffer i matvarer. Nyere eksempler er Norges initiativ for å fase ut miljøgiften PEAS, samt utsettelsen av forbudet mot palmeolje i biodrivstoff til 2030, når EU skal være i mål med sin utfasing (Eiterjord, Fenstad, 2018).

1.6 Er det bra for klima at saksfeltet flyttes opp på EU-nivå?

1.6.1 Lobbyisme

Selv om både miljøorganisasjoner og industriaktører benytter seg av lobbymakt for å få gjennomslag for sine syn, er det noen ting som peker på at det er sistnevnte som i størst grad evner å innordne seg i EU-systemet. Forsker ved Cicero, Anne Therese Gullberg (2011), har forsket på lobbyisme knyttet til EUs klimapolitikk, og finner forskjeller mellom industriaktører og miljøorganisasjoner sin lobbyisme, både i fremgangsmåte og omfang. Blant funnene er at industriaktørene bruker mer ressurser på lobbyvirksomhet enn man skulle forvente ut fra et rasjonell-aktør-perspektiv, mens miljøorganisasjonene utøver mindre (Gullberg, 2011, s 474). Selv om det er vanskelig å måle eksakt hvor mye gjennomslag næringslivsinteresser får i EU-systemet, kan man rimelig sikkert slå fast at selskapene ikke ville brukt så store beløp på lobbyarbeid om de ikke vurderte sannsynligheten for gjennomslag som stor.

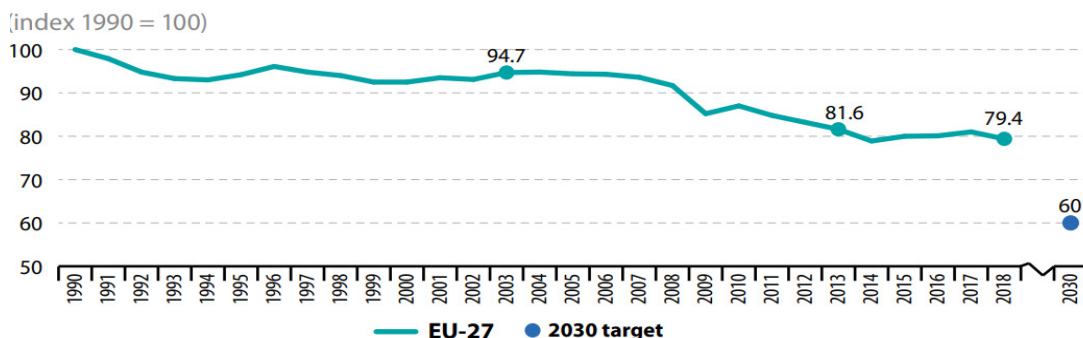
1.6.2 Demokratisk legitimitet

Man kan tenke seg at folk i større grad er villige til å gjennomgå personlige oppofrelser for en god sak dersom de opplever at oppofrelsene springer ut ifra en politisk prosess som de selv har eierskap til. Desto svakere demokratisk legitimitet myndighetene sitter på desto vanskeligere kan det bli å dra med seg befolkningen på omstillingen man må gjennom. Sterkere demokratisk

forankring gjør implementering lettere, og oppslutningen om tiltakene høyere, noe som kan tenkes å gjøre folk mer villige til å endre vanene sine.

1.7 Overordnet – Leverer EU på klima?

At klimasaken tar mer plass i den europeiske debatten har i begrenset grad materialisert seg i faktiske klimakutt. På tross av to større utslippsreduksjoner på begynnelsen av 1990-tallet, og i årene etter finanskrisen, som gjorde at EU allerede i 2014 kom i mål med 2020-målsetningen om 20 % reduksjon, har utslippene i EU flatet seg ut over de siste 7 årene.

Figur: EUs klimautslipp i forhold til 2030-målet, kilde: Eurostat, 2020

I perioden 2013 – 2018 har EU kun gjennomført under en tredjedel av de kuttene de burde ha gjennomført for å ligge i rute mot 2030. Med en årlig utslippsreduksjon på 0,5 %, vokser EUs etterslep frem mot 2030 (Eurostat, 2020, s 243). EU er nødt til å skru opp farten for å være i rute mot 2050-målet om karbonnøytralitet. Overordnet kan EUs klimapolitikk bære preg av høye målsetninger, men begrenset gjennomføringsevne.

Del 2 - Er norsk EU-medlemskap bra for klima?

Har miljøbevegelsens argumenter om å bevare miljøstandarder og verne om primærnæringene ved å være utenfor EU holdt seg vedlike siden 1994? Hva ville skjedd med norske, og for så vidt europeiske, klimagassutslipp dersom vi ble medlem i EU? Gjennom EØS-avtalen følger Norge allerede de store linjene i EUs klimapolitikk. Som EØS-land har vi 6 klimarelevante EU-unntak: Egen jordbrukspolitikk, egen fiskeriforvaltning, fri stemme i internasjonale klimaforhandlinger, egen pengepolitikk, reservasjonsrett og fravær av stemmerett i EUs beslutningsorganer. Er disse unntakene til skade for klimasaken?

2.1 Jordbruk

EUs felles landbrukspolitikk er unntatt fra EØS-regelverket og ikke gjeldende for Norge. Samtidig har vi anledning til å praktisere proteksjonistiske tiltak som tollsatser og kvoter på importerte jordbruksvarer. Det gir oss et handlingsrom til i større grad å praktisere de miljøstandardene vi ønsker (Utenriksdepartementet, 2018).

Store deler av norsk jordbruk ville ikke vært konkurransedyktig i et åpent europeisk marked. Geografien vår ligger mindre til rette for storskala industrielt landbruk, sammenlignet med andre europeiske land, samtidig som vi har et jevnt høyere kostnadsnivå. Mer import ville sannsynligvis gitt høyere klimagassutslipp. 95 % av melkekyr i Norge er såkalte kombikuer (Norsk rødt fe). Mens man i de fleste EU-land har noen kuraser som gir melk og noen som gir kjøtt, kan vi i Norge dele CO₂-utslippene fra storfe på begge disse produktene. Sammenligner man det globale gjennomsnittlige utslippet per enhet mat, omregnet til CO₂-ekvivalenter, med vårt eget jordbruk kommer vi bedre ut enn de fleste andre land (Animalia, 2015, s 13). I tillegg er transportrelaterte utslipp mindre som følge av at vi produserer egen mat.

2.2 Fiskeriforvaltning

Fiskeriforvaltningen har enorme konsekvenser for økosystemer i havet, og tilgangen på fornybare, klimavennlige ressurser i fremtiden. FNs klimapanel anslår at det i 2050 vil være behov for 60 % mer mat enn i dag, som følge av befolkningsvekst (Animalia, 2015, s. 8). Da kommer man ikke utenom fisk som, dersom det forvaltes bærekraftig, vil ha en sentral rolle i å avlaste og hindre overutnyttelse av øvrig matjord, og slik sett kutte klimagassutslipp fra jordbrukssektoren.

Som EU-medlem ville fiskeriressursene langs kysten vært regulert på EU-nivå. På 1970-tallet etablerte EU en felles europeisk fiskeripolitikk som nektet medlemslandene å hindre fiskefartøy fra andre land i å fiske i deres områder. Etter hvert som konsekvensene av dette eksperiment ble klart, har unionen forsøkt å anvende en rekke mekanismer for å redusere overfisket. EU står imidlertid fast på prinsippet om at fiskefartøy fra hele unionen skal ha tilgang til alle fiskeressurser i EU (Borsch, 2008, s 7). Til sammenligning er den totale fiskebestanden i Barentshavet i 2019 den høyeste på 50 år ifølge Norges sjømatråd. På tross av noen lyspunkt i EU gjennom de siste årene ligger EU fortsatt flere nautiske mil bak Norge i utviklingen av et bærekraftig forvaltningsregime.

2.3 Norges frie stemme

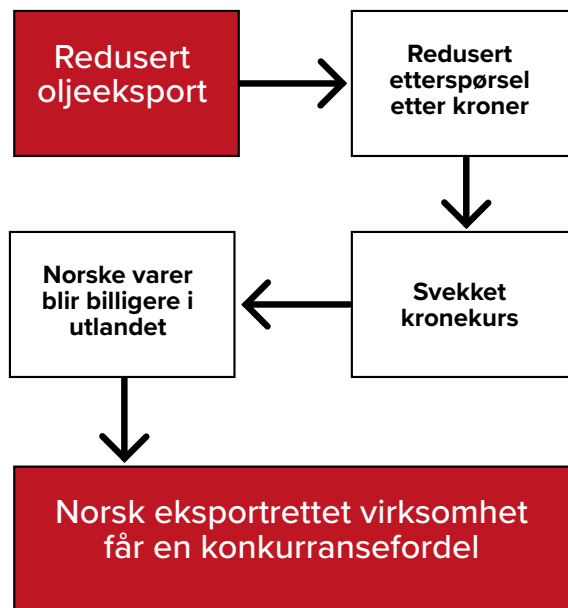
Som EU-medlem ville Norge forhandlet som en del av EU-blokken under internasjonale klimaforhandlinger. Det vil si at vi måtte stilt oss bak det som til enhver tid er EU sin linje i forhandlingene, selv når vi ønsker å gå lengre enn EU, og foreslå mer ambisiøse tiltak enn unionen legger opp til. Norge har på mange måter en stolt historie som pådriver for en ambisiøs, global klimadugnad. Norsk innsats var blant annet viktig for etableringen av selve begrepet «bærekraftig utvikling» som ble lansert i FN-rapporten «Vår felles fremtid» (1987), som gjerne blir omtalt som «Brundtlandrapporten» etter tidligere statsminister Gro Harlem Brundtland. Blant merittene Norge har å vise til fra den internasjonale scenen er blant annet:

- Norge foreslo i 2001 at TRIPS-avtalen i WTO skulle endres, etter krav fra miljøbevegelsen, slik at inntektene fra bruk av genetiske ressurser i større grad skulle komme opprinnelseslandet til gode.
- Norge og Sveits presterte under Johannesburg-toppmøtet i 2002 å få med seg u-landsgruppen (G77) på at WTO-regler ikke skulle være overordnet miljøavtaler.
- Under klimatoppmøtet i København i 2009 foreslo Norge å opprette et grønt klimafond og en ordning hvor kvoteinntekter brukes på å finansiere klimatiltak i fattige land. Det grønne klimafondet ble etablert i Durban i 2011 (Haraldsen, 2013).

I alt er Norge i OECD-rapporten «Environmental Performance Reviews» (2011) beskrevet som en internasjonal «spydspiss».

2.4 Pengepolitikk

Utenfor EU kan Norge føre en selvstendig pengepolitikk. Å la valutakursen stige/synke i takt med endringer i tilbud og etterspørsel kan være en fordel for land som gjennomgår store omstillinger i den eksportrettede delen av næringslivet. Dersom Norge skulle gjort alvor av utfasingen av oljeproduksjonen innenfor den tidsrammen som flere av klimapartiene tar til orde for, ville det fått store konsekvenser for etterspørselen etter norske kroner. Med en svekket kronekurs ville norske varer blitt billigere i utlandet og øvrige eksportrettede bedrifter ville fått en konkurransefordel, noe som kunne fremskyndet utviklingen av ny grønn eksportrettet virksomhet. Motstykket til dette kan man finne i Hellas, som i etterkant av overgangen til euro har opplevd vedvarende redusert konkurransekraft, uten at valutaen har justert seg i takt med dette.

Figur: Egen valuta og flytende valutakurs kan gi øvrig norsk eksportrettet virksomhet en konkurransefordel den dagen vi gjør alvor av å fase ut oljen

2.5 Reservasjonsrett

EØS-avtalen gir formelt sett en rett for enhver av de tre EFTA-statene å nekte å ta inn en ny EU-rettsakt i EØS. Reservasjonsretten er nesten aldri blitt brukt, og er dermed historisk sett av begrenset betydning for Norges klimapolitikk. Europautredningen fra 2012 trekker imidlertid frem 17 saker der minst et parti (SV, Sp og til tider Krf) i Europautvalget har tatt til orde for å starte en reservasjonsprosess. Det er påfallende hvor ofte motivasjonen for å fremme krav om reservasjon har bunnet i nettopp miljøhensyn. Blant disse 17 sakene finner vi: Konsesjonsdirektivet (1995), Emballasjedirektivet (1996), Jernbanedirektivet (1996), Tilsetningsstoffer for forvarer (1996), Miljømerking (1996), Plantevernmidler (1996), Miljødirektivene (1997) og Matminkedirektivene (1999) (NOU2012:12. 2012. s 101).

2.6 Norges påvirkning i EU

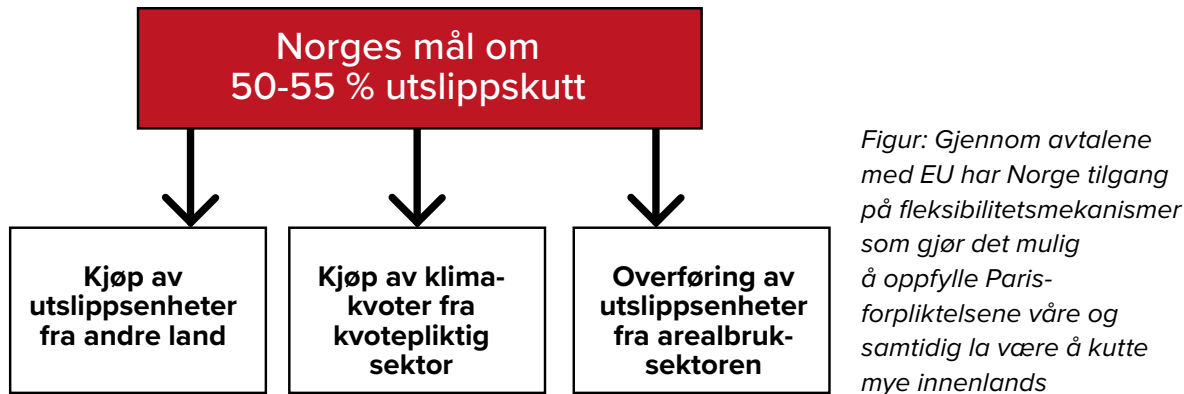
Man kan selvfølgelig også spørre seg om et norsk EU-medlemskap ville vært bra for EU sine utslippskutt. Dette blir selvfølgelig et svært hypotetisk spørsmål. Norges innflytelse i EU-systemet ville vært svært begrenset, og at vi ville brukt den forhandlingsmakten vi har på å få EU til å kutte mer utslipp er langt ifra sikkert. Norge ville hatt stemmerett i Rådet og Det Europeiske råd. Som EU-medlem ville vi også trolig fått 12 av EU-parlamentets totalt 705 representanter. Legger man resultatet fra 2017-valget til grunn ville 11 av disse 12 plassene blitt holdt av representanter fra de fire store partiene Ap, H, Sp og Frp. Av de fem partiene som kom best ut på Fremtiden i våre hender (2017) sin kåring av årets klimapartier i valgåret, Venstre, SV, Krf, Rødt og Mdg (Edland-Gryt, 2017), er det bare SV som ville fått en EU-parlamentariker (Løset, Sørensen, 2019).

Når norsk eksport av olje- og gass i tillegg avhenger av at EU, som et stort marked, ikke klarer å kutte i etterspørselen etter olje, kan man stille spørsmål ved hvor sannsynlig det er at Norge ville tatt en lederrolle i å redusere EUs etterspørsel etter fossile energikilder.

Del 3 - Ville vi kuttet mer utslipp uten EØS-avtalen?

Gjennom EØS-avtalen er Norge en del av EUs indre marked. Samtidig har vi forpliktet oss til Paris-målene gjennom å slutte oss til EUs klimamål. Mens kvotesystemet åpner opp for at vi kan la være å kutte noe som helst, er målsetningen for ikke-kvotepliktig sektor full av smutthull som gjør at vi kan utsette vår egen klimaomstilling (Miljøverndepartementet, 2014). I ettertid har Norge meldt inn en oppjustering av Paris-målene fra 40 % til 50-55 % (Klima og miljødepartementet, 2020). For å oppfylle dette målet teller vi deltakelsen i kvotesystemet som 43 % kutt, uavhengig av hvor mye Norge kutter, mens vi i ikke-kvotepliktig sektor har ubegrenset adgang til å skaffe AEA-enheter

og telle disse som kutt (Klima og miljødepartementet, (b), 2019). 55 % kutt trenger med andre ord ikke å bety 55 % kutt, som følge av at vi har tilgang på EUs kostnadseffektivitetsfremmende fleksibilitetsmekanismer.

Figur: Gjennom avtalene med EU har Norge tilgang på fleksibilitetsmekanismer som gjør det mulig å oppfylle Paris-forpliktelsene våre og samtidig la være å kutte mye innenlands

3.1 Norges forpliktelser fra Parisavtalen

Forpliktelsene våre i henhold til Parisavtalen er utformet i samarbeid med EU, og bygger på de samme tre søylene – kvotepliktig, ikke-kvotepliktig og karbonbinding i arealer – som EU bygger sin egen klimapolitikk på.

3.1.1 Kvotepliktig sektor

I kvotepliktig sektor har ikke Norge noe klart klimamål (Klima- og miljødepartementet, 2014). Dersom kvoteprisen er høy vil Norge kutte utslipp, og dersom den er lav vil vi fortsette som før. I Nasjonalbudsjettet for 2020 sin framskriving vil Norge kutte omtrent 6 % de neste 10 årene (Finansdepartementet, 2019, kap. 3.7.3). Norge får godskrevet deltakelsen i kvotesystemet som et tilstrekkelig bidrag til Paris-forpliktelsene våre for sektoren. Når EU-landene i sum skal kutte 43 % av utslippene i sektoren innen 2030 relativt til 2005, kan Norge med andre ord registrere dette som sine kutt (Klima- og miljødepartementet, 2014).

Det er flere faktorer som gjør at norske utslipp i kvotepliktig sektor er mindre sensitive for endringer i kvoteprisen enn utslippene i andre EU-land. Europeiske CO₂-utslipp delt på EUs samlede verdiskapning var i 2019 hele 2,5 ganger høyere enn det tilsvarende tallet for Norge (Kvadsheim, 2020, vedlegg 2). Det betyr, noe forenklet, at hvert tonn CO₂ som slippes ut i Norge legger igjen 2,5 ganger flere verdier enn et gjennomsnittlig tonn med CO₂ som blir sluppet ut et annet tilfeldig sted i EU. Resultatet er at EUs ambisjon om å sikre mest mulig grad av kostnadseffektivitet i den europeiske klimapolitikken medfører at Norge kan unnlate å kutte i egne klimagassutslipp.

Norge ville sannsynligvis kuttet mer om vi gikk ut av kvotesystemet. Når 47 % av de spurte under 30 år ønsker at vi skal være like ambisiøse i møte med klimakrisen som vi var i møte med koronakrisen, tyder det på at klima har en svært sentral plass i folks bevissthet. Sammenligner man i neste omgang hvordan Norge priser CO₂ i de sektorene vi selv er ansvarlig for å kutte utslipp i med EU sin CO₂-prising i kvotepliktig sektor, kan man gjøre seg opp et bilde av hvor mye det nasjonale og det overnasjonale styringsnivået verdsetter klimakutt økonomisk. Sett bort fra landbruk og fiske praktiserer Norge en CO₂-avgift som er svært mye høyere enn kvoteprisen i samtlige sektorer som vi har et nasjonalt ansvar for å kutte utslipp i (Finansdepartementet, 2018, s. 87).

I Nasjonalbudsjettet for 2020 skriver finansdepartementet at EUs kvotesystem gjør at egne nasjonale CO₂-avgifter for kvotepliktig sektor ikke er effektiv norsk klimapolitikk (Finansdepartementet, 2019, kap. 3.7.4) som følge av at norske utslippskutt vil frigjøre klimakvoter i EU. Ettersom en slik avgift ville vært effektiv om den ikke hadde medført frigjøring av kvoter, er det rimelig å tenke at vi ville hatt høyere CO₂-avgifter om vi gikk ut av kvotesystemet.

3.1.2 Ikke-kvotepliktig sektor

I ikke-kvotepliktig sektor har Norge derimot satt relativt ambisiøse klimamål frem mot 2030. Norge har, som en del av vårt bidrag i henhold til innsatsfordelingsforordningen forpliktet seg til minst 40 % reduksjon i utslippene i ikke-kvotepliktig sektor innen 2030, sammenlignet med 1990. Dette vil sannsynligvis økes til over 50 %. Det er imidlertid ikke presisert i innsatsfordelingsforordningen at disse kuttene skal tas i Norge (Klima- og miljødepartementet (b), 2019). Vi har tilgang til alle de tidligere nevnte fleksibilitetsmekanismene, og regjeringen gjør det klart i Granavolden-erklæringen at den vil bruke dem dersom det «ansees nødvendig» (Statsministerens kontor, 2019).

Norge har foreløpig fått tillatelse til å overføre 6 millioner kvoter fra kvotepliktig til ikke-kvotepliktig sektor, i tilfelle det blir for dyrt å kutte utslipp (Klima- og miljødepartementet (c), 2019). Dersom noen av de andre EU-landene kutter mer enn de må, kan de selge overskuddet sitt av utslippsenheter (Annual Emission Allocations – AEA) (Klima- og miljødepartementet (b), 2019). Som et rikt land er det rimelig å anta at Norge vil stå langt fremme i køen etter utslippsenheter i den ikke-kvotepliktige sektoren. Sannsynligvis kommer prisen på en AEA-enhet til å få stor betydning for norske utslippskutt. Systemet har blitt kritisert av flere aktører fra klimapartiene og miljøbevegelsen, deriblant SV-leder Audun Lysbakken, som i Dagsnytt 18 (24.april 2019) kalte ordningen for en «politisk avlatshandel».

3.1.3 Skog og arealbruk

Arealbruksektoren er en egen pilar i klimarammeverket frem mot 2030, og innebærer at Norge i henhold til LULUCF-forordningen forplikter seg til at utslipp fra sektoren skal være mindre eller lik opptaket. Også her er EU-tilknytningen svært fleksibel, og åpner i praksis opp for at vi kan betale for skog og arealbruk-kreditter fra EUs medlemsland, eller «flytte klimaforpliktelser» til/ fra ikke-kvotepliktig sektor (Klima- og miljødepartementet (a), 2019). Utslipp forbundet med bruk av biomateriale fra skog telles utelukkende i det skogen hogges, noe som gjør at selve bruken regnes som karbonnøytral. Dermed blir norsk bruk av egen skog regnet som en utslippskilde, mens bruken på papiret ville vært «karbonnøytral» om vi gikk over til å importere biomassen.

3.1.4 Overordnet – Norges Paris-forpliktelser

At Norge forpliktet seg til Paris-målene via EU ville vært svært bra dersom alternativet hadde vært å ikke forplikte seg til Parisavtalen. I forkant av Paris-forhandlingene var imidlertid regjeringens utgangspunkt at Norge skulle forplikte seg til 40 % kutt (i ikke-kvotepliktig sektor) selv i et scenario hvor det ikke var mulig å forplikte seg via EU-systemet. Norge ville forpliktet seg til kutt, uavhengig om disse forpliktelsene gikk gjennom EU-systemet eller ikke (Klima- og miljødepartementet, 2014). En av forutsetningene for Norges Paris-mål var imidlertid at vi skulle få lov til å fortsette å telle EUs kutt i sin kvotepliktige sektor som våre egne, selv om disse kuttene ikke skjer i Norge, samt at vi fikk tilgang til fleksibilitetsmekanismer i ikke-kvotepliktig sektor.

Dersom vi hadde satt de samme målene for kutt i norske utslipp uten å gå via unionen ville vi kunne mistet noen av fleksibilitetsmekanismene som gjør at vi kan betale for å slippe å kutte innenlands. Det kunne ført til at dagens målsetning om 50 - 55 % kutt ville betydd nettopp 50 - 55 % kutt.

3.2 Norge i EUs energiforunion

Utviklingen av et tettere integrert europeisk energimarked et hovedsatsningsområde for unionens «Green Deal». For Norge, som per i dag er en storprodusent av fornybar balansekraft (kraft som man kan «skru av og på») er dette av stor betydning. Gjennom å implementere EUs energimarkedspakker i norsk lov er Norge med på de store linjene i EUs arbeid for å sikre et tettere integrert europeisk energimarked. Å koble Norge tettere på det europeiske energimarkedet gjør i tillegg at EU kan regne en større andel av sin energimiks som fornybar.

For kraftkrevende industri som aluminiumsproduksjon og treforedling kan små økninger i strømprisen få store følger for lønnsomheten. Det kan i neste omgang lede til karbonlekkasje og

økte globale utslipp av klimagasser. Klimaeffekten av at norsk vannkraft gjør det lettere å fase ut kull i EU kan med andre ord bli nullt ut av at økt strømpris gjør at kraftintensiv produksjon flyttes ut av Norge og til land utenfor EU, hvor kull utgjør en enda større del av energiporteføljen. Fra 2010 til 2020 har etterspørselen etter aluminium økt med 74 %, noe som drar opp strømforbruket i land med svært forurensende energikilder (Årseth, 2020). Desto mer av denne kraftetterspørselen man kan beholde i Norge desto bedre vil det være for de globale utslippene.

3.3 Økt landbruksimport gjennom artikkel 19

I artikkel 19.2 i EØS-avtalens hoveddel står det at avtalepartene skal fortsette sine bestrebelser med sikte på en gradvis liberalisering av handelen med landbruksvarer. Annet hvert år siden 1994 har vi møtt EU til gjennomgang av handel med landbruksvarer. Den gradvise liberaliseringen som artikkel 19 foreskriver, betyr i praksis at vi gir fra oss markedsandeler til EU. Importen av landbruksvarer fra EU har økt kraftig. Mens norsk eksport av landbruksvarer til EU økte med 3 % fra 2015 til 2017, økte EUs eksport til Norge med 9 % i samme periode (Walstad, 2017). Flere av produktene vi importerer mer av gjennom artikkel 19-forhandlingene har høyere utslipp pr kg produserte enhet dersom de produseres i EU enn dersom de produseres i Norge (Animalia, 2015, s 13).

3.4 «Green New Deal» for Norge

Da Norge ble en oljelasjon brukte man statlige verktøy på en måte som la til rette for at kompetanseutviklingen knyttet til oljevirkomheten skulle skje i Norge. Parallelt med etableringen av et eget statlig oljeselskap i 1972, sørget man for å utvikle en egen nasjonal leverandørindustri. Den gangen sto oljeselskapene fritt til å bruke direktetildeling av kontrakter til lokale leverandører, slik at man fikk bygget opp et eget kompetansemiljø. Det har sikret at ikke bare overskuddet fra oljeselskapene har tilfalt staten, men at ringvirkningene fra økonomisk aktivitet tilknyttet leverandørindustrien også har kommet oss til gode.

Når opposisjonspartiene på Stortinget i dag ser ut til å dele en felles visjon om at man skal bruke staten mer aktivt i omleggingen til fornybarsamfunnet, har man mange lærdommer å hente fra oljeeventyret. Kjerneelementet i opposisjonspartiernes «Green New Deal» er et ønske om å bygge opp ny konkurransedyktig og grønn eksportrettet virksomhet som kan supplere, og på sikt erstatte norsk oljevirkomhet på en måte som hindrer massearbeidsledighet.

En vesensforskjell mellom Norge anno 1969 og 2020 er at vi i dag er underlagt EØS-regelverk som legger mye av føringene for hva staten kan gjøre. EØS-regelverket skal sikre likebehandling av europeiske og norske selskaper. Avtalens kjerneoppgave er å hindre at staten, direkte eller indirekte, favoriserer eget næringsliv over europeiske konkurrenter. Norge kan ikke bruke statsstøtte på en måte som vrir konkurransen. EØS-avtalen legger i tillegg rammene for hvordan kontrakter og tildeling av oppdrag til private selskaper skal utformes (Nærings- og fiskeridepartementet, 2019). Tre eksempler på tiltak som neppe ville vært mulige i dag er:

- Særbehandlingen av egen leverandørindustri, slik vi gjorde på 70-tallet knyttet til oljeproduksjonen. Direktetildeling av kontrakter, konsesjoner eller subsidierte lån til egen industri for å sikre økt nasjonal verdiskapning.
- Differensiert el-avgift slik at kryptovaluta-datasentre og annen kraftkrevende industri kan behandles forskjellig med utgangspunkt i grad av lokale/nasjonale økonomiske ringvirkninger
- Favorisering av verdiskapning i distriktene, slik det i flere år ble praktisert av Distriktenes utbyggingsfond. Fondet bidro med alt fra rådgivning til subsidierte lån til industrivirkomhet i distriktene. Å praktisere særordninger for norske selskaper i distriktene på den måten ville ikke vært mulig innenfor rammene av EØS-avtalen.

At det grønne skiftet må skje på en måte som ikke skaper skjev konkurranse mellom norske og europeiske selskaper snevrer inn handlingsrommet vårt i utformingen av en «Green New Deal».

3.5 Overordnet – er det bra for klima om Norge sier opp EØS?

EØS-avtalen går i flere tilfeller på akkord med viktige klimahensyn, mens Paris-forpliktelsene våre trolig hadde vært mer ambisiøse om vi ikke hadde gått via EU-systemet. Det er likevel

ikke åpenbart at det å si opp EØS-avtalen i seg selv vil gjøre Norge til et foregangsland på klima. Hvorvidt en EØS-uttmelding er bra for klimasaken eller ikke vil avhenge av hvilke aktører som driver frem en eventuell EØS-uttmelding, og hvem som sitter rundt forhandlingsbordet under utformingen av en ny EU-tilknytning. Så lenge miljøbevegelsen har en sentral plass i en slik prosess er det gode grunner til å tro at en EØS-uttmelding kan føre til at Norge griper de mulighetene som utmeldingen gir, og bruker dem til å gå lengre i å sikre en ambisiøs klimapolitikk.

Referanser

- Animalia. «Kjøttets tilstand. Status i norsk kjøtt og eggproduksjon». 2015 <https://www.animalia.no/contentassets/3dce35cde68a47b091097fa8c6ec2dd5/animalia-kjottetets-tilstand-2015.pdf>
- Borsh, R. «Mot Norsk fiskeripolitikk i EU», 2008. https://sjomatnorge.no/wp-content/uploads/importedmedia/Fiskerihefte_web.pdf
- Edland-Gryt. S. O. «Dette er valgets klimapartier». 2017 <https://www.framtiden.no/201709017192/aktuelt/klima/dette-er-valgets-klimapartier.html>
- Eiterjord, G. Fenstad, E «Løser EU-medlemskap miljøproblemene?». 2019. <https://www.nationen.no/kronikk/loser-eu-medlemskap-miljoproblemene/>
- Ember. «EUA Price». 2020. <https://ember-climate.org/carbon-price-viewer/>
- Eurostat. «Sustainable development in the European Union». 2020 <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/11011074/KS-02-20-202-EN-N.pdf/334a8cfe-636a-bb8a-294a-73a052882f7f>
- Finansdepartementet, «Mld. St. 1 (2018 – 2019). Nasjonalbudsjettet 2019», 2018 https://www.statsbudsjettet.no/upload/Statsbudsjett_2019/dokumenter/pdf/stm.pdf
- Finansdepartementet, «Meld. St. 1 (2019–2020) Nasjonalbudsjettet 2020», 2019 <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/meld.-st.-1-20192020/id2671918/?ch=3#kap3-7-2>
- Gullberg. A. T. «Access to climate policy-making in the European Union and in Norway, Environmental Politics», 2011 https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/09644016.2011.589572?casa_token=f0E5dYekkkxcAAAAA:tVbbaKqOCn5JpY9tEIZV0FxNltHp8pcxwgXplxx1_FDKeif6nh4QJcyTEUu8FG4jBrTvTRMzVnWTWQ
- Haraldsen. K. W. «Norge og EU i internasjonalt miljøsamarbeid.» 2013. Oslo
- Harper. M, Byrkjeflot. A, Steinholt. J. R. «Energipakke 4. EU styrer strømmen.» 2019. <https://neiteu.no/aktuelt/energipakke-4-eu-styrer-strommen>
- Klima- og miljødepartementet (a). «LULUCF-forordningen.» 2019 <https://www.regjeringen.no/no/sub/eos-notatbasen/notatene/2016/okt/lulucf-forordningen/id2525483/>
- Klima- og miljødepartementet (b). «Innsatsfordelingsforordningen.» 2019 <https://www.regjeringen.no/no/sub/eos-notatbasen/notatene/2016/sep/innsatsfordelingsforordningen/id2517921/>
- Klima- og miljødepartementet (c). «Overføring av klimakvoter fra kvotepliktig til ikke-kvotepliktig sektor.» 2019 <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/klimakvoter/id2679277/>
- Klima og miljødepartementet, «Norge forsterker klimamålet for 2030 til minst 50 prosent og opp mot 55 prosent», 2020 <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/norge-forsterker-klimamalet-for-2030-til-minst-50-prosent-og-opp-mot-55-prosent/id2689679/>
- Kjørstad, E. «Mange land i Europa er på god vei til å kvitte seg med kullkraft.» 2020 <https://forskning.no/energi-klima/mange-land-i-europa-er-pa-god-vei-til-a-kvitte-seg-med-kullkraft/1625642>
- Kommisjonen. «Revision for phase 4 (2021-2030)». 2018 [https://ec.europa.eu/clima/policies/ets/revision_en#:~:text=In%20July%202015%2C%20the%20European,for%20the%20period%20after%202020.&text=The%20revised%20EU%20ETS%20Directive%20\(Directive%20\(EU\)%202018%2F,force%20on%208%20April%202018.](https://ec.europa.eu/clima/policies/ets/revision_en#:~:text=In%20July%202015%2C%20the%20European,for%20the%20period%20after%202020.&text=The%20revised%20EU%20ETS%20Directive%20(Directive%20(EU)%202018%2F,force%20on%208%20April%202018.)
- Kommisjonen (a). «Sustainable mobility.» 2019 <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/>

- detail/en/fs_19_6726
- Kommisjonen (b). «Clean energy for all Europeans package completed.» 2019
https://ec.europa.eu/info/news/clean-energy-all-europeans-package-completed-good-consumers-good-growth-and-jobs-and-good-planet-2019-may-22_en
 - Kommisjonen (c) «Brief on biomass for energy in the European union.» 2019
https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC109354/biomass_4_energy_brief_online_1.pdf
 - Kommisjonen (a). «A Farm to Fork Strategy for a fair, healthy and environmentally friendly food system.» 2020 https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/actions-being-taken-eu/farm-fork_en
 - Kommisjonen (c). «Transport emissions.» 2020 https://ec.europa.eu/clima/policies/transport_en
 - Kommisjonen (d). «EU Biodiversity Strategy for 2030.» 2020
https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/actions-being-taken-eu/eu-biodiversity-strategy-2030_en
 - Klima- og miljødepartementet, «Meld. St. 13 (2014–2015) Ny utslippsforpliktelse for 2030 – en felles løsning med EU» 2014
<https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/meld.-st.-13-2014-2015/id2394579/?ch=3>
 - Kvasdheim. O. D, «EUs klimapolitikk og konsekvensene den har for Norge», Oslo, 2020
 - Løset. K, Sørensen. T, Dette hadde skjedd om Norge var medlem i EU.» 2019 <https://www.tv2.no/a/10630864/>
 - Nærings- og fiskeridepartementet. «Formålet med regelverket.» 2019
<https://www.regjeringen.no/no/tema/naringsliv/konkurransopolitikk/regler-om-offentlig-stotte-listeside/offentlig-stotte-regelverk/id430118/>
 - NOU 2012:2. «Utenfor og innenfor Norges avtaler med EU.» 2012, Oslo.
 - OECD. Environmental Performance Reviews.” 2011 <https://www.oecd.org/env/country-reviews/47689079.pdf>
 - Regnskogsfondet.no, «EU faser ut palmeolje – men ikke før i 2030.» 2018
<https://www.regnskog.no/no/nyhet/eu-faser-ut-palmeolje-i-drivstoff-men-ikke-for-2030>
 - Reivang. R, Norge, «EU og miljøpolitikken.» 2003
<https://www.framtiden.no/aktuelle-rapporter/63-norge-eu-og-miljopolitikken-1-03/file.html>
 - Statsministerens kontor. «Granavolden-plattformen.» 2019 <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/politisk-plattform/id2626036/#klima>
 - Utenriksdepartementet. «Norges landbrukssamarbeid med EU.» 2018
<https://www.regjeringen.no/no/tema/europapolitikk/tema/landbruk/id686224/>
 - Utenriksdepartementet. «EUs klima-arbeid: Hva betyr det for Norge?» 2019
<https://www.regjeringen.no/no/tema/europapolitikk/aktuelt/aktuelt/nyheter/2019/klima/id2675437/>
 - Walstad. C. «Utvidet handel med landbruksvarer.» 2017
<https://www.europabevegelsen.no/handel-med-landbruksvarer/>
 - Årseth. M. «Industrien bed om hjelp.» 2020
<https://klassekampen.no/utgave/2020-06-25/industrien-bed-om-hjelp>

Samtlige referanser er hentet i løpet av perioden 15.06.20 – 30.07.20

